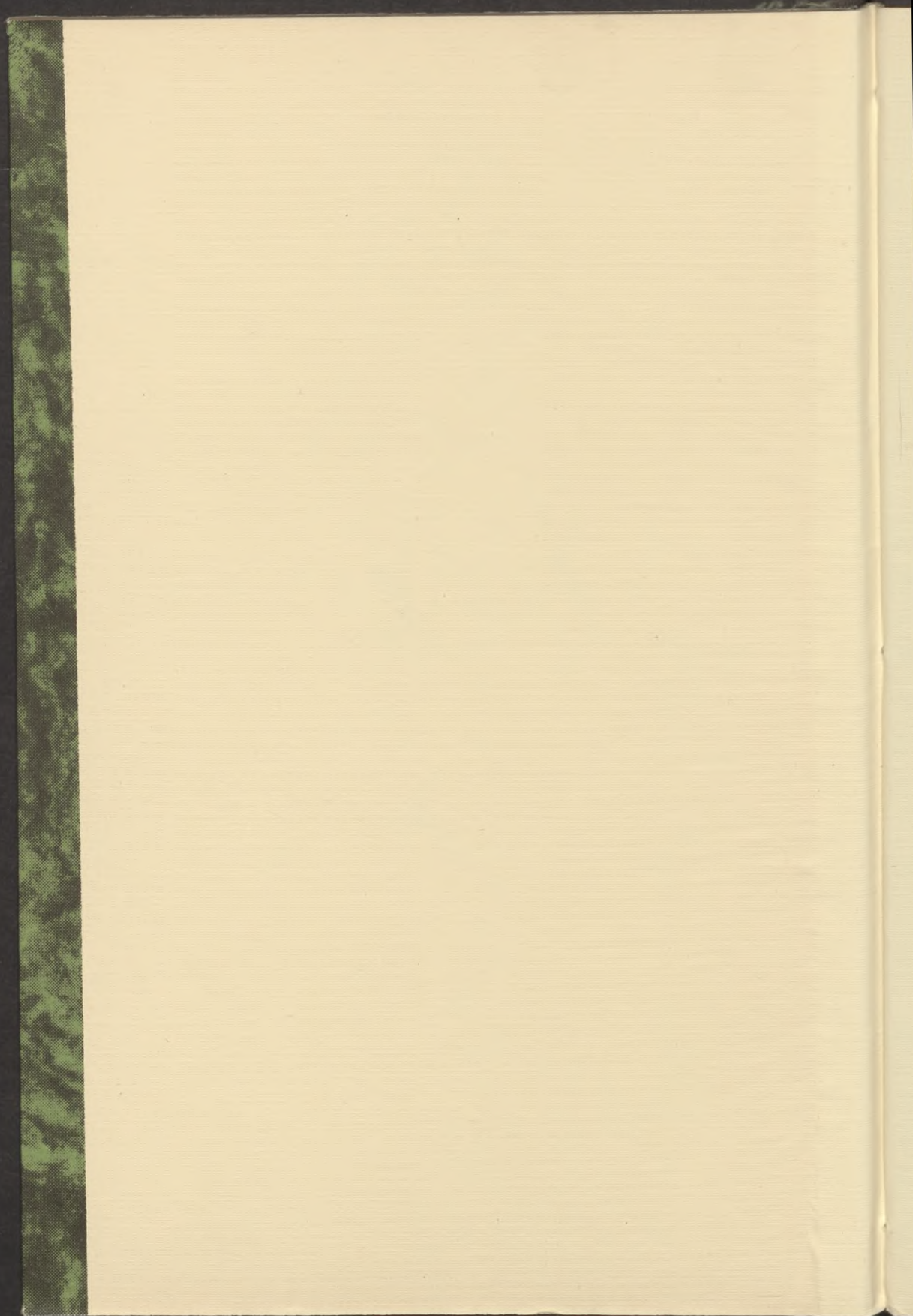
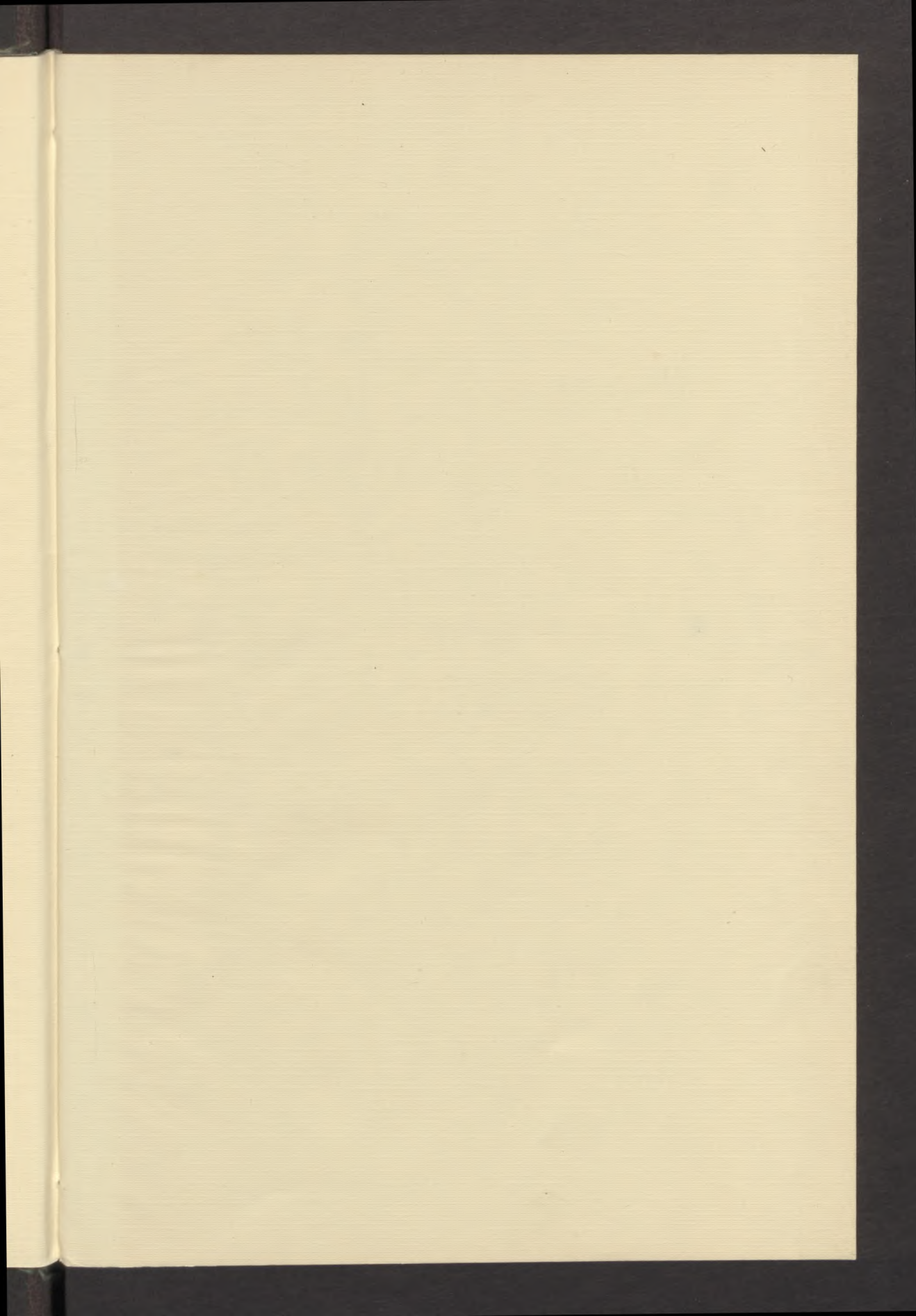

615.334

My dear Mr. [illegible]
[illegible]

Kalizok, kazárok, kabarok, magyarok.

A magyarság mintegy két évszázadon át élt a kazár birodalom népkötelékében. Mégis az a hatás, melyet ennek a hosszú együttélésnek a magyarság kialakulásában tulajdonítani szoktak, viszonylag nagyon csekély. Ennek a kazár hatásnak az ismeretéhez igyekszem néhány adalékot szolgáltatni.

I.

Ioannes Kinnamos XII. századi bizánci történetíró 'Επιτομή című művének két helyén is említ egy kaliz nevű népet, mely a II. Géza korabeli Magyarország területén élt: „... ἀριθμοῦ κρείσσω ἔλεγον στρατιὰν ἐπὶ θάτερα τοῦ ποταμοῦ ἐπὶ φάλαγγος ἴστασθαι, οὐχ ὅσον μόνον ἐγχώριον, ἀλλὰ καὶ μύριον τι φύλον συμμαχικὸν ἔκ τε Οὐννων ἱππέων καὶ δὴ καὶ τῶν παρ' αὐτοῖς ἐτεροδόουντων Χαλίσιων. Οὐννων γὰρ τὰ Χριστιανῶν πρεσβεϊόντων, οὗτοι Μωσαϊκοῖς καὶ τούτοις οὐ πάντη ἀκραιφνέσιν εἰσέτι καὶ νῦν διεξάγονται νόμοις.“¹ — „ὥς δὲ βασιλεὺς ἐκεῖθεν μεταβὰς ἑτερόν τι φρούριον ἐνεοῦργει, ἐν ᾧ πολλοὺς τῶν ἐν Σιρμίῳ φέρων ψκίσατο Οὐννων, οὓς παρ' αὐτοῖς Χαλίσιους ἔθος καλεῖν ἐστὶ (καὶ εἰσὶν ἐτεροδόοι, καθάπερ ἤδη ἔφην, Πέρσαις ταυτοφρονοῦντες) κτε.“²

Először tehát azzal az eseménnyel kapcsolatban szól a népről, hogy II. Géza 1150-ben segítséget küld a szerbeknek Manuel Komnenos ellen. A magyar segédesapatban harcoló Χαλίσιοι-ról Kinnamos három tényt állapít meg: 1. a magyaroknál élnek; 2. másvallásúak, mint a magyarok; 3. közelebb-ről is meghatározza vallásukat: „mózesi, mégpedig nem minden tekintetben keveretlenül tiszta mózesi törvények szerint élnek“, még az ő idejében is (Kinnamos 1180 után írta művét³).

A második helyen Kinnamos a Szerémségben lakó Χαλίσιοι-ról ír. Ezekről négy adatot nyújt: 1. ezek olyan, a Szerémségben élő magyarok: Οὐννοι, kiket a magyaroknál Χαλίσιοι-nak szokás nevezni; 2. másvallásúak, mint a magyarok; 3. közelebbről jellemzi vallásukat: a „perzsákkal“ vagyis a szeldsuk törökökkel⁴ vallanak azonos vallási nézeteket; 4. a Szerémséget visszahódító Manuel sokat áttelepít belőlük a Száva déli partjára, egy új erődtérületre.

Ebből a két kinnamosi helyből kiindulva KOSSÁNYI BÉLA⁵ arra az eredményre jutott, hogy az itt szereplő kalizok mohamedán vallásúak voltak. Azonban ő a kalizok eredet-kérdését s ennek a magyar őstörténet egyes kérdéseivel való kapcsolatot nem tárgyalja. Egyébként pedig bizonyításának alapja, az t. i., hogy a bizánci íróknak a mohamedán vallásról vallott felfogása Theophanestől kiindulva Konstantinos Porphyrogenetoson és Georgios Kedrenoson át Michael Glykasig, Kinnamos kortársáig olyan fejlődésen ment át, melynek csúcspontján Kinnamos első tudósításának körülírása a kalizokat

félreérthetetlenül mohamedánoknak mondja, nem áll meg. Itt ugyanis szó sem lehet a mohamedanizmus megítélésének fejlődéséről. Theophanes 810—811 és 814—815 között írta művét.⁶ Az ő nyilatkozatához képest Konstantinos Porphyrogennetosé csak bővülést mutat és nem fejlődést; t. i. azt, ami nyilatkozatában Theophaneséhoz képest többlet,⁷ Georgios Monachos művéből vette át,⁸ ez viszont csak pár évtizeddel íródott később, mint Theophanesé.⁹ Kedrenos sem fejleszti a mohamedán vallásról alkotott bizánci felfogást, hanem egyszerűen a régibb történeti munkákból másolt.¹⁰ Michael Glykas művének az a helye, hogy Mohamed „a törvényt nem mindenben alkalmazza”,¹¹ s amelyet Kossányi úgy tekint, mint Kinnamos kortársának, sőt a XII. századi Kinnamos korának a mohamedanizmusról alkotott felfogását, szintén a IX. századi Georgios Monachos szavain alapszik.¹²

Mivel pedig — mint világos — itt nem fejlődéssel állunk szemben, az a körülmény, hogy Michael Glykas átvett οὐ παντάπασι δὲ χρᾶται τῷ νόμῳ mozzanata és Kinnamos teljesen önálló Μωσαϊκοῖς καὶ τοῦτοις οὐ πάντῃ ἀκραιφνέσιν διεξάγονται νόμοις megjegyzése nyelvi kifejezésben összecseng, nem egyéb véletlennél.

Ennélfogva nem látszik feleslegesnek a kérdés másirányú vizsgálata.

A kinnamosi szöveg elolvasása után talán egyszerűen tudomásul vennők azt, hogy a szerémségi Χαλίσιοι a szeldsuk törökökkel azonos vallásúak, vagyis szunnita mohamedánok,¹³ a segédsapatbeliek pedig valamiféle zsidó szekta hívei voltak, — ha a második tudósításban Kinnamos ezt nem írta: „s ezek másvallásúak, mint már mondtam...“ Ezzel lesz a Χαλίσιοι vallása problematikussá.

Mondattanilag ez a „mint már mondtam“ visszautalás vonatkozhatik: 1. a „másvallásúak“ fogalmára: ἐτεροδοχοί = ἐτεροδοχοῦντες, vagy 2. arra a megállapításra, hogy a Χαλίσιοι vallása a szunnita mohamedanizmus. Ez utóbbi esetben ezt jelentené: „másvallásúak, — mégpedig, mint már mondtam: mohamedánok“. Ez esetben elfelejtette volna Kinnamos, hogy az előbb viszont „nem egészen keveretlenül tiszta mózesi törvények szerint élő“ Χαλίσιοι-ról beszélt? Ezt a gondos történetíróról nem szabad feltételeznünk. Tehát mégis arra kellene gondolnunk — mint azt Kossányi tette —, hogy Kinnamos ezzel a körülírással is mohamedánt akart kifejezni. Ha a szöveget így fogjuk fel, akkor a visszautalásnak ilyen kapcsolása három feltevést enged meg: 1. A bizánciak a zsidó és a mohamedán vallást nagyon közelállónak tartották, s szinte úgy látták, hogy Mohamed Mózes törvényeinek egy részét átvette, s azt újakkal keverte (ezt látja Kossányi is a bizánci felfogásnak). 2. Ezeknek a Χαλίσιοι-nak valami olyan synkretisticus jellegű vallásuk volt, mely zsidó és mohamedán

elemeket egyaránt tartalmazván egyszer szunnita mohamedanizmusnak, máskor meg — éppoly joggal — valamiféle zsidó szektának volt jellemezhető. 3. Mivel Kinnamos műve csak kivonatban maradt ránk,¹⁴ feltehető az is, hogy az eredeti szövegben a második tudósítást megelőzően volt még egy másik Πέρσις ταυτοφρονούντες megjegyzés, s ez — a kézirati hagyomány romlott volta vagy a kivonatolás révén — Kinnamos eredeti szövegéből kimaradt. Hiszen Kinnamosnak más olyan utalásai is vannak, melyek a ránk maradt szövegben ma már nem találhatók meg.¹⁵ Ez a harmadik feltevés azonban nem oldja meg a Χαλίσιοι vallásának kérdését, csupán a „mégpedig, mint már mondtam, mohamedánok“ kapcsolást tenné logikailag jogosulttá.

Azonban a visszautalást, lélektani háttere miatt, helyesebb így felfogni: a ἐτερόδοξοι szó leírásakor eszébe jutott Kinnamosnak az, hogy ugyanilyen megjelölést már az imént is használt a Χαλίσιοι-ra. Így azután erre a körülményre utal a „mint már mondtam“ kifejezéssel. Tehát csak a „másvallásúak“ fogalomra utal vissza, ilyen értelemben: „s ezek — mint már mondtam — másvallásúak (mint a magyarok), mégpedig (közelebről) mohamedánok“. Ám ez a lélektanilag elfogadhatóbb kapcsolási mód sem oldja meg a valláskérdést, csak megszükiti a lehetséges feltevések körét. Így már nem kell feltennünk azt, hogy a bizánci teológia a zsidó és mohamedán vallást közel rokonnak tartotta volna. Ezt nem is tette. A Mohameddel foglalkozó helyek inkább arra vallanak, hogy a bizánciak világosan látták a helyzetet: a keresztény és zsidó előírásoknak engedményeket tevő Mohamed fellépése nyomán új lendületet nyert a Keleten folyó vallási synkretizmus: sok zsidó szekta mohamedán jelleget vett magára. A zsidók veszik át Mohamed vallását, s a sajátjukat, a Mózesét hagyják el, mondja pl. Theophanes.¹⁶ Sőt a bizánciak még értékelési különbséget is tettek a két világvallás között, mégpedig kirívóan az Iszlám rovására.¹⁷ A visszautalásnak utóbb felvetett kapcsolása a zsidó és mohamedán vallás rokonítására gondoló amúgy is valószínűtlen feltevést kizárja, s már csak egyet enged meg: a szerémségi rész mohamedán volt, a magyar csapatban szereplő részük viszont valamiféle zsidó szektához tartozhatott.

Hogy ennek a feltevésnek a helyes voltát bebizonyíthassuk, kísérletet teszünk a Χαλίσιοι népnév megfejtésére.

A Zacharias Rhetor neve alatt ismert szír nyelvű egyháztörténetnek egy 569 táján készült fejezete¹⁸ a Kaukázus vidékén és az attól északra lakó népek felsorolása közben egy *kwlisz* nevű népet említ.¹⁹ Ennek a névalaknak valószínű magyar olvasása: *kvalisz*.²⁰

Nyilván ugyanez a Kaukázustól északra élő nép szerepel Χουάλης: *khválisz* néven a Notitia Episcopatum címen ismert bizánci püspökségi jegyzékben.²¹ Ebben t. i. a krími gót metro-

polita alá tartozó egyik püspök megjelölése: ó Χουάλης, ahol a Χουάλης nem más, mint egy ragozhatatlan alakban átvett népnév genitivusa. MORAVCSIK GYULA ezt a Χουάλης népet azonosnak tartja a Zacharias Rhetor művében szereplő hun-török népek között említett *kwlsz* néppel.²² Az újabb kutatások megállapították, hogy a püspökségi jegyzék 733–746 táján keletkezett, s szerinte a Χουάλης nép telepe ebben a korban a Kaspi-tenger kazár partján, a Volga torkolata és a Kaukázus északkeleti lejtői közé eső területen gondolandó.²³

Ugyanezt a népet említik az orosz krónikák, pl. az ú. n. Suzdali Évkönyv és a Nestor-krónika Хвалучи néven. Ugyancsak az orosz évkönyvek a Kaspi-tengert sokszor Море Хвалитское-nak, azaz: 'a *khvalisz* tenger'-nek nevezik.²⁴ Tovább élt a Kaspi-tengernek ez a régi elnevezése az orosz népdalokban *khvalinszkoje* alakban.

Láttuk, hogy a VIII. században már a Kaspi-tenger említett partvidékén volt a *khvalisz* nép telepe. Természetes folyamat volt tehát az, hogy amikor az oroszok először jutottak el ide, az újonnan megismert tengert a tó partján lakó nép után 'a *khvalisz* tenger'-nek nevezték el.²⁵ Hasonló eset volt az, amikor az arab írók a 'kazárok tengeré'-nek nevezték sokáig a Kaspi-tengert.

Tehát a kazár birodalomban a VIII. század első felétől fogva élt egy *khvalisz* nevű nép. Mivel Kazária két fővárosa, Itil és Szemender között éltek, minden valószínűség szerint állandóan a kazár uralkodók fennhatósága alá tartoztak. Mivel pedig az oroszok a Kaspi-tengert, melynek partján a *khvaliszok* is, a kazárok jórésze is élt, éppen róluk nevezték el, arra gondolhatunk, hogy a *khvalisz* nép sem számbelileg, sem pedig politikai vagy katonai tekintetben nem volt jelentéktelen eleme a rendkívül vegyes összetételű kazáriai lakosságnak.

Népiségi hovátartozásukra szintén a Nestor-krónika írójának egy megjegyzéséből következtethetünk. Ez egy megfigyelésen alapuló mondát közöl, mely a *khvaliszok*at is, a volgai bolgárokat is a bibliai Lóttól származtatja.²⁶ Az egykorú orosz megfigyelés szerint tehát a *khvaliszok* mindenesetre több rokonvonást mutattak a volgai bolgárokkal, mint a besenyők, vagy pl. a kunok, akiket ugyanott Izmaeltól származtat a krónikás.²⁷

„A *Khvalisz-tenger* és a *khvaliszi* nép nevét, amelyek az orosz krónikákban előfordulnak, már régen összevetették bizonyos *khvalisziak* nevével, akik Ioannes Kinnamos szerint együtt harcoltak a dalmaták csapataival Manuel Komnenos ellen a XII. század közepén“ — írja A. A. VASILIEV.²⁸

A magam részéről teljesen magamévá teszem a *khvalisz* = Χαλισιοι azonosságnak ezt a gondolatát, s a következőkben megkísérlem vázolni, milyen okból és mikor vált ki ez a talán bolgár-

török nép a kazár népkötelékből, s hogyan került a magyar nép kötelékébe.

II.

Mindenekelőtt el kell döntenünk, mikor ment végbe a kazár birodalom vezető rétegének a zsidó vallásra való áttérése, s milyen következményekkel járt ez a folyamat a khvaliszokra és a magyarságra nézve.

Mivel éppen a kérdéses korban, a VIII—IX. században a bizánci történetírás emlékei szinte pótolhatatlan hiányt mutatnak,²⁹ főképpen keleti: arab, héber, örmény, továbbá hagiográfikus jellegű: ó-egyházi szláv és latin nyelvű forrásokra vagyunk utalva. Ám még a forrásokból kielemezhető adatok is veszedelmesen tág teret adnak a feltevéseknek. Éppen ezért: először összefoglalom az idevonatkozó tudományos irodalom legvalószínűbb állásfoglalását,³⁰ azután pedig a magam kutatásainak az előzőekét részben ellenőrző, részben kiegészítő eredményeit. Vagyis a valószínű feltevéseknek két csoportját teszem mérlegre, s azután próbálom eldönteni a kérdést, főleg az áttérés kronológiáját illetően.

Az arab Masz'udi³¹ és Ibn-al-Atir³² a kazár előkelők zsidóságra térését Harun-ar-Rašid korára, vagyis 786—809-re keltezik. Az áttérés a bizánci és a bagdadi kalifátusbeli erős zsidóüldözés elől Kazáriába menekült zsidók propaganda-munkájának eredménye volt. Al-Bekri³³ pedig azt a legendás hitvitát mondja el — keltezés nélkül! —, amelyet a kazár kagán keresztény, mohamedán és zsidó teológusok között rendezett, s melynek következtében, bár előbb már félig meggyőződéses keresztény volt, zsidóvá lett.

A héber hagyomány egyik fenntartója egy levél³⁴ a X. század második feléből, melyben állítólag József kazár kagán ad felvilágosítást „zsidó világbirodalmá”-ról válaszul Hazdaj ibn Saprutnak, a kordovai kalifa zsidó miniszterének tudakozódására.³⁵ A kazár vezetőség áttérése Bulan kagán idején történt. Bulan áttéréseivel egy angyal felszólításának tett eleget, Ardabél elfoglalása után, mely a keleti források szerint 730—731-ben történt³⁶ és dús zsákmánnyal járt. Lefolyik a legendás hitvita. Bulan megerősödik új, zsidó hitében. A zsidóságot azután később Bulan egyik utóda, Obádja juttatta végső diadalra Kazáriában. — A XII. századi zsidó filozófus-költőnek, Halevynak Al-Chazari című könyve³⁷ az áttérést szintén legendás színezettel beszéli el, s számunkra már elveszett, ellenőrizhetetlen történeti források alapján 740 tájára teszi.

A leghitelesebb zsidó emlék egy 1912-ben, Cambridgeben előkerült geniza.³⁸ Ez egy zsidó vallású kazárnak 950 táján Hazdaj ibn Sapruthoz intézett leveléből való töredék. Két mozzanatban adja a kazárok áttérésének történetét. Egyik egy harcban kitűnt zsidónak πῆχ-hé való megválasztása. Ez azonban

elfelejtett vallását csak felesége és apósa befolyására kezdte gyakorolni. Ezután említi a hitvitát, amely megerősíti a kazár előkelőket új vallásukban. A szomszéd országokból beözönlenek az üldözött zsidók, s így azután egy hitbuzgó kagán, Szabriél uralma alatt a zsidó vallás megerősödik Kazáriában.

Tehát: Bulan megtérését közvetlenül 731, az ardabéli győzelem éve elé kell helyezni. A lelkes zsidó kagán: a geniza-töredék Szabriélje, illetőleg a József-válaszlevél Obádjája — egy személy. A két név csupán rokonértelmű héber fordítása a kagán ismeretlen kazár nevének.³⁹ Ez a Szabriél-Obádja a VIII. század végéig uralkodott, vagyis itt a magva az arab források közléseinek, melyek az áttérést teljes joggal teszik Harun-ar-Rašid idejére, mert valóban ekkor jutott Kazáriában a zsidó vallás diadalra.

Most végezzük el az ellenpróbát. — A József-válaszlevélben az a hely, melynek alapján Bulan áttérését a 731-i ardabéli győzelem idejére szokták tenni, két földrajzi nevet tartalmaz: **רודלאן** és **ארדיל**.⁴⁰ CASSEL és HARKAVY a **רודלאן-ארדיל**-ra javították,⁴¹ és a Darialan (alánok kapuja) kaukázusi szoros-sal azonosították. Ekként kapcsolhatták azután össze a Wachtang-féle georgiai krónika 731-re szóló tudósításával,⁴² mely szerint a kazár fővezér a Darialan szoroson át betör az arab területre, több másikkal együtt elfoglalja Ardabél erődöt, s nagy zsákmánnyal tér vissza Kazáriába. Ám még ha a Rudlan: Darialan azonosságát el is fogadnók, ez az útírány nem határozhatja meg az időpontot. A kalifátusra támadó kazárok majd minden betörésükkor a Darialanon hatoltak át.

Másik alapja volna a 731-re való keltezésnek az, hogy a kazár uralkodó, **בולאן**: *Bulan* „a keleti forrásokban is szerepel“, mint a 731-i, Ardabélt elfoglaló kazár vezér neve. Azonban ennek a kazár vezérnek a neve a Wachtang-krónikában *Bultsan*.⁴³ Más többől való, mint a *Bulan* név. Hamarább lehetne kapcsolatba hozni a magyar *Bulcsu* vezér nevének tövével. Mint ahogyan gyanítom is, hogy a *Bulcsu* név a kazáriai tartózkodás nyomainak egyike. A *Bulcsu*: **Βουλτζους** név⁴⁴ becéző formája: **Βολουσουλδης**⁴⁵, **Βουλοσουδης**⁴⁶. Teljesen e névalak megfelelője a geniza-töredékekben, 943-ban szereplő kazár helyőrségparancsnoknak **בולשני** neve.⁴⁷ Alább mutatunk rá *Bulcsu* családjának kazáriai, kaliz eredetére.

Az a körülmény, hogy a hadjáratból Bulan kincessel tér haza, vagyis nagy zsákmányt szerez, szinte nem kényszerítő erejű bizonyíték a 731-es keltezés mellett. 775—780 táján a kazárok a derbenti erődvonal egy részének elfoglalása után megint csak a Darialanon át törtek be Armeniába, s ötvenezer fogollyal és „hallatlanul óriási zsákmánnyal vonultak innen haza“.⁴⁸ Az meg az egész Iszlám történetében hallatlan eset volt, amikor Harun-ar-Rašid idején 799-ben egy nagyszabású betörés után százezer foglyot vittek haza a kazárok.⁴⁹

Amikor a VIII. század végén körülbelül 781-ben Nerses, K'art'li keresztény vallású eriszthavja és vele pártfogoltja, Szent Abo a kazár kagánnál időznek, majd azután három hónapon át a kazár kagán unokájánál, Leon afkháziai királynál tartózkodnak (782 január—március), még sem a kagán, sem unokája nem volt zsidó, s ekkor még udvarukban a zsidó befolyásnak legkisebb nyoma sem volt észlelhető.⁵⁰

Ezért nem helyes Bulan áttérését 731-re keltezni. A kordovai zsidóknak 832-ben már régtől rendszeressé vált kereskedelmi útvonala Kazárián át vezetett, s a kagánok tizedet is szedtek tőlük.⁵¹ Mégis csak 950 táján van nyoma — Hazdaj tudakozódó levelében — annak, hogy Kordovában Kazária zsidó vezetőségéről tudomást szereztek. 731-től 950-ig, több mint két évszázadon át, ne szereztek volna tudomást a kordovai kalifátus zsidai uralmon levő hittestvéreikről? Ez a valószínűtlenség is arra kényszerít, hogy Bulan áttérését Harun-ar-Rasid idejére tegyük. Ekkorra kelezik az arab források is. Köztük Masz'udi is csak erről az áttérésről tud, a 730—740 körüli állítólagos áttérésről pedig hallgat. Ez ennél az alapos írónál annyit jelent, hogy korábbi áttérésről nem tud. Így lesz érthető az, hogy miért lázadnak fel 790 után a krími keresztény gót alattvalók János püspökük vezetésével a kazár vezetőség ellen.⁵² S az is, hogy miért kellett a kazároknak 799-ben még egyszer utoljára háborút viselniök a kalifátussal. T. i. a mohamedán arabok a kazáriai zsidó vezetőséggel szemben — éppen a vallási változás miatt — minden eddigi politikai befolyásukat elvesztették, s a kiéleződött helyzet háborúra vezetett.

Egy másik ok, mely a tudósokat eddig a 731-es keltezésre készítette, az volt, hogy az állítólagos József-féle válaszlevél Bulantól a 955 táján működő József kagánig kilenc uralkodó kagánt sorol fel. Ebből — huszonöt éves uralkodási átlagot számítva — kénytelenek voltak 730—740 tájára visszamenni Bulan idejének meghatározásában.⁵³ Amde: MARQUART szerint ez az egész nemzetségtábla költött.⁵⁴ Maga a „válaszlevél” nem József kagántól származik, hanem „a kazár birodalom elpusztulása után elszóródott és Spanyolországba is eljutott lakói közül került ki annak szerzője”.⁵⁵ A levél aprólékos, mindentudó pontossága azt a gyanút kelti tanulmányozójában, hogy Kordovában egész zsidó nemzedékek ennek a szövegnek folytonos javíttatásával, bővítgetésével igyekeztek bizonyosságot tenni a kazár történeti hagyományban való „jártasságukról”.

Mindezek után nyugodtan tekinthetjük Bulant Harun-ar-Rasid kortársának. Áttérését pedig szinte teljes bizonyossággal a 790-es évekre tehetjük. Ez a Bulan pedig nem a talmudista zsidóságot fogadta el, hanem egy zsidó szekta, a karaita: קהררים vagy קהררים szekta híve lett, amint azt már KOHN SÁMUEL sejtette.⁵⁶ Olyan szentélyt (ohel moed), amilyent a

válaszlevél leír, talmudista zsidónak felépíteni szentségtörés. A leírás teljesen a kultuszközpontosítást el nem ismerő, exiliumban kialakult karaizmus felfogására vall.⁵⁷

Ez a szekta a babiloni-perzsa zsidó exilium körében fejlődött ki. Szellemi gyökerei visszanyúlnak a szadduceus és szamaritánus felfogásig. Mikor az iszlám az arab hódítások révén érintkezni, keveredni kezdett a bagdadi kalifátus exilán-sainak vallásával, akkor a karaizmust iszlám áramlatok is befolyásolták fejlődésében.⁵⁸ Maga a mozgalom már régóta élt, amikor Anan ben Dávid, akinek alapítását tulajdonítani szokták, élére állt és egyik ágát megszervezte.⁵⁹ A kezdetleges karaizmus alapelveinek megfogalmazásában — ami a törvénytudományt illeti — a szekta első vezetői általában mohamedán példákat követtek. Anan ben Dávidot, aki 700 körül született,⁶⁰ nyilván Abu Hanifa rendszere befolyásolta. Ennél fogva Mózes Tórája mellé, — talán azért, hogy a mohamedán uralom pártfogását megnyerje, — lemásolta a három iszlám törvényforrás: a Korán, Szunna és Ijma sok intézkedése mellett a hanefita mohamedanizmus vallásfilozófiájának alapját, a Ra'yt, azaz a törvénytánítók által a másik három forrásban analogikus spekulációval kifejlesztett normagyűjteményt is.⁶¹ A karaizmus mindjárt kezdetben rengeteg szektára szakadt, s a déloroszországi török népeknél, melyek, mint pl. a kazárok, mindhárom világvallás missziójának területén éltek, igen gyorsan terjedt.

III.

Kazáriában a *khvalisz* nép képviselte a karaita vallást. Ezt igazolják a történeti előzmények, t. i. az a folyamat, ahogyan a zsidó vallás ismerete, sajátképpen a karaita vallásé Kazáriába került.

Hazdaj is úgy tudta, hogy a zsidóság ismerete a Kaukázusból került Kazáriába.⁶² A történeti szempontból megbízható geniza-töredék így kezdődik:⁶³ „... Arméniából. És őseink menekültek előlük... nem tudván elviselni a pogányok igáját. És a [kazárok] befogadták őket... mert a kazárok eleinte a Tóra nélkül éltek, s így ők (őseink) is Tóra és írás nélkül maradtak. S ők (őseink) házasságot kötöttek a vidék lakóival és [beolvadtak a pogányok közé] és átvették szokásaikat. És mindig velük együtt jártak [háborúba] s egy néppé lettek velük. Csakhogy ők (őseink) megőrizték a circumcisio törvényét és [egyesek közülük] folytatták a szombat megtartását.”

A talmudista levélírónak az Ószövetségen nevelkedett nyelvét elemezve a következő eredményt kapjuk: Arméniában, a Kaukázus hegyei között élt egy fajilag már erősen keveredett zsidó exiliumbeli csoport. A zsidó elemet ebben — fajilag már jóformán nem is, csak vallásilag — Szamaria lakóinak egy

ideszakadt része képviselte. A szamaritánusok önálló kultusz-életének létrejöttét még Nagy Sándor tette lehetővé.⁶⁴ Ám a szamariabeliek Nagy Sándor prefektusát megölték. Erre Nagy Sándor makedónokat telepített közéjük,⁶⁵ s egy részüket a Kaukázusba költöztette át, követvén ebben AsszírIA egykori királyainak összeolvasztást célzó politikáját, akik három-négy ízben elhurcolták Szamaria lakóinak felét a méd-babiloni tartományok különböző helyeire, s viszont ottani lakosokat telepítettek helyükbe Szamariába.⁶⁶ Közismert irodalmi elemmé vált az a Pseudo-Kallisthenes-féle Nagy Sándor-monda, mely szerint Nagy Sándor Góggal és Mágóggal együtt több népet vasfallal a Kaukázus sziklái közé zárt.⁶⁷ A középkori krónikások képzeletében már úgy élt a Kaukázus, mint a tíz fog-ságba hurcolt törzs és különböző vad és tisztátalan népek óriás gettója. S valóban komoly történeti alapja van annak, hogy a Kaukázusban, különösen Arméniában, valamint a Kaspi-tenger felé eső részen és Krím-ben tekintélyes zsidó, illetőleg szamaritánus telepek voltak már a korai középkorban.⁶⁸

Rudolf von Ems Weltchronikjában Góg és Mágóg bezárásával kapcsolatban ezt olvassuk: „Mit hohen vesten albin beslozin sint die stolzen Samartin unde *Coltzen*.“ Ez utóbbiakat K. SCHÜNEMANN a kaliz-okkal azonosította.⁶⁹ Viszont láttuk azt, hogy a Kaukázusban s a tőle északra eső területeken élő hun-török népek között a *khvalisz* nép már 589 óta szerepel, talán éppen az Atilla birodalmának széthullta után Keletre, a Fekete-tenger és a Kaukázus vidékére visszahúzó-dott csaba-hunok társaságában, kiket PAIS DEZSŐ a kabarok egy részének tart a khwárizmiakkal együtt.⁷⁰ Zacharias Rhetor tudósítása szerint a kaukázusi hunok között már 523 előtt folyt a bizánci térítés.⁷¹ Itt a Kaukázus területén tehát bizonyos szamaritánus—khvalisz—hun—khwárizmi érintkezés nyomaira bukkanunk. Később a Kaukázus a mohamedán propaganda egyik főterülete lett. A két valláselemből, — mint Anan ben Dávid követőinél fentebb láttuk, — a kaukázusi török népek között egy synkretistikus folyamat következtében könnyen kialakulhatott a karaizmus kezdetleges formája.

Mikor jutottak az innen Kazáriába került karaita kalizok vezetőszerephez?

A SCHECHTER-féle geniza-töredék így folytatódik⁷²: „És a kazároknak nem volt királyuk, hanem azt szokták vezérükké választani, aki győztesen viselt háborút. Egyszer a zsidók (= a karaita kalizok) szokásuk szerint a kazárokkal együtt harcra vonultak ki, s egyikük rendkívüli erőt tanúsított kardjával, s elkergette az ellenséget, mely a kazárok ellen harcolt. S a kazárok régi szokásukhoz híven vezérükké választották.“

A héber levéltöredék semmi keltezését nem ad. Az esemény terminus post quemjeként körülbelül a 750. évet vehetjük fel.

T. i. V. Konstantinos Kopronymos bizánci császár (741—775.) ekkor vesz feleségül egy kazár fejedelemléányt.⁷³ Nem valószínű, hogy a zsidóüldöző III. Leo fia egy zsidó szektáriusnőt vett volna el, s ha ez így is történt volna, ez a házasság a már nevében is gúnyolt császár megítélésében kitörülhetetlen nyomot hagyott volna. Éppily kevésbé valószínű az, hogy amikor 775—780 táján Arménia mohamedán helytartója, Yazid ben Uszaid al Szulámi, al-Manšur kalifa kívánságára elvette a kazár uralkodó leányát,⁷⁴ egy éppen vallási okokból elüldözött nép leányát vette volna feleségül. Viszont a kaliz uralomrajtás terminus ante quemjéül a 798—799. évet kell tekintenünk, mert ekkor heves harc tört ki Kazária és a kalifátus között. A hadüzenet ürügye egy az előbbihez hasonló házasság szerencsétlen vége volt: a kazár uralkodónak a Barmakida al-Fadl ben Jahjával eljegyzett leánya vőlegényéhez utaztában gyanús módon meghalt.⁷⁵ Azonban az igazi ok inkább az volt, hogy Kazária katonai vezetését ekkor már a kaliz népelem vette át, amelyet éppen a mohamedánok üldöztek ki Arméniából. Ekkor törtek be a kazárok Arméniába és Georgiába. Vezérük már az előző betöréskor is egy kaliz ember volt.⁷⁶ A 798—799-i betörés volt a kazárok legnagyobb és leggyümölcsözőbb kaukázusi portyázása. Azonosítható tehát a József-levél Bulanjának nagy zsákmányt eredményező győzelmével, mely után karaita szentélyt építtetett. Így a karaita Bulan világosan azonosítható a geniza-töredék névtelen karaita kaliz hősével, ki az előző 775—780-i, a Darialanon át intézett nagy betöréskor, mint „kaliz-tarkhán“ nagy győzelmet arat, s aki 798—799-ben már a kazárok megválasztott *peḫ*-je, fővezére. Az arab forrásokból tudjuk, hogy ez a *peḫ* kaliz származású volt, s Khwárizm tartományhoz is volt valami köze. S láttuk már, hogy a kabaroknak is (kik, mint később látni fogjuk, jórészt kalizok voltak) volt valami kapcsolatuk Khwárizmmal. Ennek a khwárizmi kapcsolatnak a felderítése azonban messzire vezetne mostani célunktól. — Ez a kaliz *peḫ* nem lehetett mohamedán, mert akkor nem viselt volna háborút a kalifátussal,⁷⁷ hanem azonos a karaita vallású Bulannal, aki szintén csak *peḫ* volt, nem kagán.⁷⁸ A kagáni méltóság a geniza-töredék szerint csak később, Szabriél (Obádja) idején alakult ki.⁷⁹

Tehát a legmegbízhatóbb héber forrás, a SCHECHTER-féle geniza-töredék is arra késztet bennünket, hogy Bulan hivatalos karaita hitre térését az arab forrásokkal együtt Harun ar-Rašid idejére, pontosabban a nagy kaukázusi győzelem utáni évre, tehát 800-ra tegyük.

Eredményünket, mely a héber források eddigi látszólagos ellentmondását is kiküszöböli, igazolja Szabriél-Obádja működésének, vagyis a kazárok talmudista zsidóvá való áttérítésének helyes időbeli elhelyezése is.

Van egy mozzanat, mely ezzel az eseménnyel kapcsolatban nemcsak a héber, hanem az arab, sőt a keresztény forrásokban is felmerül: az a nagy hitvita, mely a kazár udvarban a keresztény, a zsidó és a mohamedán teológusok közt folyik le. Ez segít hozzá elsősorban az esemény helyes keltezéséhez.

A Vita Constantini⁸⁰ teljes hitelt érdemlő adataiból megállapítható az, hogy Konstantin, vagyis Szent Cyrill kazáriai térítőútja idején: 861—863 táján a zsidóknak már meglehetősen nagy befolyásuk volt Kazáriában, s a kagán is ismerős volt a zsidó vallás képzeteivel. Konstantin azután a híres hitvita folyamán ügyes dialektikájával már csaknem teljesen megnyerte a kereszténységnek a kagánt, de ez meg nem keresztelkedett. Christianus Druthmar adata⁸¹ arra vall, hogy a kagán és népe közvetlenül 864 előtt tért át a zsidó vallásra. A sokat emlegetett hitvita a megbízható hagiográfikus mű alapján ugyancsak 863-ra keltezhető. S ez a vita nyerte meg már félig-meddig a kagánt a kereszténységnek. Nemsokára azonban, valószínűleg abból a politikai megfontolásból, hogy birodalmát függetleníthesse a keresztény bizánci birodalom és a mohamedán bagdadi kalifátus politikai befolyásától, engedett a zsidók folyton növekvő befolyásának és hivatalosan is áttért a talmudista zsidóságra.⁸² Mint láttuk, Al-Bekri is azt írja, hogy egy már majdnem teljesen meggyőződéses keresztény felfogású, de még meg nem keresztelt kagán tért át a hitvita után a zsidóságra. CHWOLSON szerint a IX. században Kazáriából panaszos követség megy III. Michael bizánci császárhoz (842—867.). Panaszkodik a követség, hogy a zsidók is, a kalifa is erősen térítik őket, hogy politikai befolyást nyerjenek. Misszionárius kiküldésére kéri a császárt.⁸³ Így beszéli el egy követség történetét a Vita Constantini is, melynek eredménye Konstantin kazáriai útja lett. Tehát ez a követség azonos a CHWOLSONTÓL említettel.

Ezek szerint tehát Szabriel-Obádja és udvara talmudista zsidóvá lételét 863-ra kell tennünk.

Ahhoz, hogy a kalizok további sorsát, s ennek a magyarokéhoz való hozzákapcsolódását felderíthessük, Szabriel-Obádjának a működését kell szemügyre vennünk. A József-féle válaszevél Obádjáról azt mondja, hogy Bulan unokáinak egyike volt, aki a királyságot megszervezte és a zsidó vallást megszigorította. A Bulan és Obádja közti uralkodót nem említi, ellenben Obádjától Józsefig egy az örökösödési folytonosságot hangsúlyozó nemzetségtáblát ad. G. IL'INSKIJ-nek tűnt fel a nemzetségtáblának ez a Bulan és Obádja közti törése, s ehhez kapcsolja merész feltevését, mely szerint Obádja nem volt más, mint a Konstantinos Porphyrogennetosnál szereplő Λεβεδιος, ki Kazáriába visszatérve ott kagán lett.⁸⁴

Valószínűnek csak annyi látszik, hogy Obádja trónrajutása a kaliz πᾶξ-dinasztia végét jelentette. De a dinasztia-

változásnál nagyobb következménnyel járt Obádja vallási reformja. Obádja „megszigorította a zsidó vallást“. Sok zsidó tudóst hívott meg, letelepítette őket birodalmában. Ezek azután a Misnát és a Talmudot magyarázták az Obádja alapította zsinagógákban és iskolákban.⁸⁵ A népet a talmudista, rabbinikus zsidóság szellemében igyekezett nevelni. Ezek a talmudi szellemű szigorítások valószínűleg a karaiták és szamaritanusok ellen irányultak, akik pl. Krímben is nagy számban éltek.⁸⁶

Általában a kazár birodalomban nem uralkodott olyan nagy felvilágosultság és vallási türelem, mint azt a zsidó teológus-történészek szeretik hangoztatni. A zsidó vezetőség a kereszténység terjedését sem nézte tétlenül. Az ott apostolkodó Konstantin működését erősen támadó módon zavarni igyekeztek.⁸⁷ A IX. századi „Kitab al-Buldan“ szerint⁸⁸ már csaknem minden kazár zsidó vallású, és csak kevéssel a könyv írása előtt tértek át a zsidó vallásra. Tehát sok pogány vagy más felekezetbeli kazárból zsidó lett, Obádja kagan vallási buzgalma következtében. Az ilyen nagymértékű áttérítés — írja CHWOLSON⁸⁹ — az oka annak a követségnek, mely a kazárok földjéről ment panaszra III. Michael császárhoz.⁹⁰

Mindebből azt látjuk, hogy a IX. század hatvanas éveitől Kazáriában a talmudista zsidó vezetőség tüzzel-vassal térít a pogányok és tisztogató a „zsidók“ körében. Itt volt is mit. Elképzelhető, mennyire megbotránkoztathatta a karaiták fentebb jellemzett félig zsidó, félig mohamedán vallása a térítő és tisztogató szenvedélyű Obádját.

Obádjának és utódának erőszakos térítése 863-tól hosszabb időn át tarthatott, s természetes ellenszenvet kellett kiváltania a birodalom karaita, mohamedán és pogány népeleiből. Az igen különmemű összetételű nagy kazár birodalom egyes népelemei — nomád életmódjuk révén — könnyen mozogtak. Így a zsidó uralommal elégedetlenné vált népelemek könnyen kiválhattak a kazár népkötelékből. Erre a kiválásra még egy nagy ösztönzés volt ebben az időben: a Volga keleti partján ott áll a félelmes besenyő ellenség. A rossz időben túlfeszített vallási türelmetlenség belháborút pattant ki. Ezt írta le Konstantinos Porphyrogennetos a Káspori-ról szóló tudósításában.⁹¹ A katonai vezetőszerépüktől és szabad vallásgyakorlásuktól megfosztott kalizok tehát fegyverrel próbálták régi helyzetüket visszaállítani, de vereséget szenvedén, elköltöznek Etelközbe, a magyarokhoz. A magyarságot ide a besenyők 889—890-i támadása szorította. Ez az év tehát a kabar-kalizok leválásának terminus post quemje.

IV.

A magyarságnak a kazároktól való függése a IX. században már nem tarthatott megszakítás nélkül. 833-ban a kazár

kagán erődvonal építésével kénytelen védekezni ellenük.⁹² 837-ben egy a dunai bolgárokat segítő önálló vállalkozásban már az Aldunánál jelennek meg.⁹³ Viszont 861 táján a térítőútjára indult Konstantin a krími Cherson táján megint egy kazár főúr parancsnoksága alatt harcoló magyar csapattal találkozik.⁹⁴ A megbízható geniza-töredék viszont feljogosít bennünket annak a feltételezésére, hogy a Benjamin kazár kagán és III. Michael császár közti háborúban, mely 864–867 közé helyezendő, Bizánc nemcsak az alánokat és a besenyőket, hanem a magyarokat is harcra tudta állítani a kazárokkal szemben.⁹⁵ Konstantinos Porphyrogenetos leírásából is kitűnik, hogy Λεβεδιάς személye igen fontos lehetett a kazár kagán számára. Egy előkelő kazár nővel házасítja össze, csak hogy még egyszer — a valóságban azonban utoljára — biztosítsa a kazárok számára a magyarok feletti befolyást.

A IX. században tehát már látjuk a magyarság önálló politikai nemzetté való fejlődésének határozott nyomait. A következő nagyobb besenyő megrohanás 895-ben már a magyarok között találja Konstantinos kavarjait.⁹⁶ MACARTNEY azt igyekszik bizonyítani, hogy az akkor folyó bolgár háborúban magyar részről csak a kavarok vettek részt.⁹⁷ Ha ez így volt, akkor esetleg elsőként szorultak be hazánkba a váratlan besenyő támadás előtt.

Természetesen ma már nehéz volna azt kimutatni, hogy a kazáriai zsidó vezetőség ellen fellázadt kavarok között számbelileg mennyi lehetett a kaliz elem. Annyi azonban bizonyítható, hogy a Balaton vidékén megtelepedett harkadinasztia és ennek szállásnépe *kaliz* volt. T. i. Vér-Bulcsu apját, a magyar hagyomány Bogátját Konstantinos Porphyrogenetos *Kalisz* néven említi.⁹⁸ Az augsburgi ütközet után kivégzett Vér-Bulcsut pedig még egy XVI. századi csehországi héber nyelvű krónika is *gole (kole)* azaz *kaliz* néven említi.⁹⁹ Szállástelepükön feltűnően sok a *Káloz* nevű helység,¹⁰⁰ mely a *khvalisz* név magyar *kaliz* ~ *kaluz* hangalakjából származik.¹⁰¹ Az etelközi magyarságnak mindig csak két vezető méltóságát említik: a *kündü*-t és a *gyulá*-t. A harmadik főméltóság, a *harka*, csak a kavarok csatlakozása után, a honfoglalás után jelenik meg Konstantinosnál.¹⁰² Két ismert viselője: *Kalisz* Bogát és fia, a *gole* Bulcsu. Ez a *harka*-méltóság nem lehet más, mint a kavar-kalizok vezéri méltósága. A kavarokról t. i. Konstantinos határozottan mondja, hogy még az ő idejében is külön vezérük van a magyaroknál.¹⁰³ Ennek a méltoságnévnek az emlékét ugyanazon a vidéken helynevek őrzik: *Harkány* stb.

Újabb kaliz csoportot hívott be Taksony, ki teljesen a kaliz harka, Vér-Bulcsu befolyása alatt állott: az Anonymusnál szereplő Bylla és Bocsu népét,¹⁰⁴ „kiknek sarjadékából származik *Ethey*“. Anonymusnak ezt az *Ethey*-ét Kálmán

király 1111-i zoborhegyi alapítólevele *Etheius* néven említi, mint a nyitravári *caliz* határőrök centurioját.¹⁰⁵

1150-ben a magyarságba be nem olvadt kalizoknak még két csoportja bukkan fel, Kinnamos két tárgyalt helyén. — Az egyik, a Szerémségben megtelepedett határőr-csoport, ekkor már mohamedán vallású volt. De Jakut arab író¹⁰⁶ 1220-ban még azt hallja Aleppóban tanuló teológusaiktól, hogy csak néhány nemzedékkel azelőtt lettek mohamedánna volgai bolgár területről jött térítők hatása alatt. Nyilván Kazáriában maradt, s ott a későbbi nagy iszlám propaganda folytán iszlamizált rokonaik keresték fel őket nálunk. De még ekkor is Abu Hanifa követőinek vallják magukat, kinek, mint láttuk, Anan ben Dávidra, a karaizmus nagy rendszerező teológusára döntő hatása volt. — II. Gézának a szerbek megsegítésére küldött magyar csapatában harcol a másik, még meg nem magyarosodott kaliz csoport. Ezek még 1180 után is karaita vallású zsidózók.

Hogy a kavar-kalizoknak legalább is egy része vallásilag zsidózó karaita volt, annak egyik bizonyítéka az, hogy a *kaliz* népnév és a karaita vallás terjedésének nyomai délkeletről északnyugatra, hazánk felé, párhuzamosan haladnak. A kavar-kalizok Magyarország felé vivő útját szépen ellenőrizhetjük a karaim történet és a helynevek kapcsán. Csak nem szabad elfelejtenünk, hogy sem a *kavar* nem népnév, sem a *karaim*. Az előbbi a Konstantinosnál leírt kazár belháború idején keletkezett alkalmi fedőnév,¹⁰⁷ az utóbbi vallási elnevezés.¹⁰⁸ Mögöttük a *kaliz* népnév és a kaliz nép lappang, mert a kalizokat — a kazárokhoz való régi függő viszonyuk miatt — nyugodtan tekinthették a szomszédos népek kazároknak is. Ez magyarázza nagyrészt *kaliz* nevük lappangását.

Amikor a kazár birodalom súlypontja nyugatra tolódott el, Krím lett a központja. Itt uralkodott az utolsó ismert kazár uralkodó, Γεώργιος ὁ Τζούλος is.¹⁰⁹ A kalizok honnmaradt töredéke — az ottani szamaritánus teleppel együtt — alapja lett annak a virágzó közösségnek, amely krími karaiták néven máig is él ott. 1932-ben Dél-Oroszországban (főleg Krímbe) még 10.000 karaita élt.¹¹⁰ Kievben még a X. században is volt egy *Kozári* nevű városrész. Halicsban, Galiciában ma is él mintegy ötven karaita család.¹¹¹ Ezek — későbbi tatár rátelepedés révén — ma egy sajátos tatár nyelvjárást beszélnek, de héber betűkkel írnak. Előljáróikat *kagán*-nak nevezik.¹¹² Anonymus kunjai, vagyis a *kavarok*, a Névte'len leírása szerint éppen Halics táján csatlakoztak a magyarsághoz. S valóban, *Halics* és *Galicia* régi névalakjai a *kaliz* népnévvel feltűnő rokonságot mutatnak.¹¹³ Halics közelében van egy *Katusz* nevű helység. Ennek neve teljesen azonos a *kaliz* néprév *kaluz* alakú magyar változatával.¹¹⁴

Hogy a kalizok valami zsidózó szektához tartoztak, azt bizonyítja PAIS DEZSŐ egy megfigyelése,¹¹⁵ mely szerint a zalamegyei Kálócfa-Becs völgye körzetben feltűnően járatosak az ótestamentumi nevek, sőt *Becs* ~ *Bics* valószínű rokonságában *Zsidó* nevű tag is van. *Zsid* falut 1256-ban említik Zala megyében.¹¹⁶ A fejérmegyei kaliz birtokosok zsidózó voltát bizonyítja az a körülmény, hogy a Kaluz-völgyben, Boroksán (Baracska) birtokosként élő Baran fiának, Ipolitnak testvére és unokaöccsei: *Jekóniás*, *Eliach* és *Salatiel* még 1211-ben is hamisítatlan héber neveket viselnek.¹¹⁷

Megkíséreltük tehát a Χαλισιοι népnév megfejtését. A kalizok török fajú nép, melynek igazi neve Kazáriában csak ritkán bukkant fel, mert szinte teljesen asszimilálódtak a kazárokhoz, csak vallásilag nem. Sejtjük a kalizoknak az Aral-tótól délre eső Khwárizm tartománnyal való kapcsolatát. Azonkívül kaukázusi tartózkodásuknak és a szamaritánus teleppel való érintkezésüknek szintén láttuk halvány nyomait. Első bizonyosan felismerhető hazájuk a Kaspi-tenger Volgatorkolat táji partvidékén Χουάλης telep. Innen végigkísértük útjukat Dél-Oroszországon át Galiciába s onnan hazánkba. Biztosan állíthatjuk, hogy a három kavár törzs jórésze kaliz volt. Östörténeti és vallástörténeti eszközökkel igyekeztünk kimutatni azt, hogy a kalizok — legalább is részben — zsidózó karaiták voltak. Tettük pedig mindezt azért, mert világos, hogy a kavár-kalizoknak a honfoglaló magyarsághoz való csatlakozásában kell látnunk a még teljesen fel nem derített kazár hatás túlnyomó részét.

Függelékül, mint új adalékot a kazár hatás ismeretéhez, meg kell említenünk, hogy Árpád dédunokájának, *Termacs*-nak a neve, melyből a *Tormás* helynév származik,¹¹⁸ előfordul *Tarmacs* alakban, — melynek szükségszerű meglétét NÉMETH GYULA már feltételezte,¹¹⁹ — mint egy kazár fővezér neve.¹²⁰ Ez a névazonosság, valamint a *Bulcsu* név kazár rokonalakjainak megléte is mutatja, hogy a magyarság felett a két évszázados kazáriai tartózkodás nem múlt el mélyebb nyomok nélkül.

Östörténészeink feladata, hogy ennek a kétszáz évnek kazár és bolgár hatásait, faji összetétel, szervezet, nyelv, vallás vagy más tekintetében való hatásait egyre jobban fel derítsék.

Jegyzetek.

¹ Ioannis Cinnami Epitome. Ed. Bonn. 107.

² I. kiad. 247.

³ MORAVCSIK Gy., A magyar történet bizánci forrásai. (A magyar történettud. kézikönyve I. 6/b.) 190.

⁴ MORAVCSIK i. m. 191.

⁵ KOSSÁNYI BÉLA, A kalizok vallása: Domanovszky-Emlékkönyv 355—68.

⁶ MORAVCSIK i. m. 100.

- ⁷ Konstantinos Porphyrogenetos: De Administrando Imperio. Ed. Bonn. 94. l. 1—3. sor.
- ⁸ Georgii Monachi Chronicon. Ed. C. DE BOOR. 699—700.
- ⁹ MORAVCSIK i. m. 106.
- ¹⁰ Vö. MORAVCSIK i. m. 122—3.
- ¹¹ Michael Glykas. Ed. Bonn. 514.
- ¹² I. kiad. 698, 700: ERRE MORAVCSIK GYULA tanár úr volt szíves figyelmemet felhívni.
- ¹³ W. BARTHOLD, 12 Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens 109.
- ¹⁴ MORAVCSIK i. m. 189.
- ¹⁵ Uo.
- ¹⁶ Theophanes: Chronographia. Ed. Bonn. 511.
- ¹⁷ Konst. Porph.: Adm. Imp. i. kiad. 95.
- ¹⁸ MORAVCSIK: MNy. XXVI, 11.
- ¹⁹ Historia ecclesiastica Zachariae rhetori vulgo adscripta. Magyarázta E. W. BROOKS: Corp. Script. Christ. Orient., Scriptores Syri, Ser. III. Tom. V. versio. Lovanii, 1924. II, 145. Vö. MORAVCSIK i. cikkével.
- ²⁰ A régebbi kiadók olvasási kísérletei, amelyek a *v* hangjelét egy *ú* hang mater lectionisának fogták fel: KHULAS (németül), I. AHRENS—KRÜGER. Leipzig, 1899. 253; KHULAS (angolul), I. HAMILTON—BROOKS. London, 1899. 328; KOULAS (franciául), I. RUBENS DUVAL: Chavannes: Documents. StPbg., 1903. 250.
- ²¹ MORAVCSIK: MNy. XXIII, 267.
- ²² I. h. I. j.
- ²³ MORAVCSIK tanár úr szíves szóbeli közlése alapján.
- ²⁴ MIKLOSICH, LexPalslov. хвалисинъ és хвалисьскъ címszók al. Vö. a szótárban adott rövidítésjegyzékkel.
- ²⁵ A. A. VASILIEV, The Goths in the Crimea, The Mediaeval Acad. of America. Cambridge, 1936. 99.
- ²⁶ La chronique de Nestor, francia fordítás L. PARISTÓL (Paris, 1854.) I, 253—4.
- ²⁷ K. SCHÜNEMANN, Ungarische Hilfsvölker in der Literatur des deutschen Mittelalters: UJb. IV, 108—9.
- ²⁸ VASILIEV i. m. 99.
- ²⁹ MORAVCSIK i. m. 4.
- ³⁰ Összefoglalásom alapjául első sorban FR. DVORNIK, Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance: Byzantinoslavica, Supplementa I, 168—71 (Prague, 1933.) szolgál.
- ³¹ Praires d'or, kiad. BARB. DE MEYNARD et DE COURTEILLE (Paris, 1914.) 8—9. Vö. DVORNIK i. m. 168.
- ³² C. M. FRAEHN, De Chazaris: Acta Acad. Scient. Petropol. VIII (1822.), 21—2. Tudósítását Dimašqī őrizte meg. Vö. DVORNIK i. m. 168.
- ³³ J. MARQUARDT, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge 7—8.
- ³⁴ A. I. HARKAVY, Сказание евр. писат. о Хазарахъ. Szentpétervár, 1874. 78—153. Magyar ford. KOHN SÁMUEL, Héber kútforrások. Bp., 1881. 24—43. Kellő kritikával jól használható: MANDEL MIKLÓS, József khazár király válaszelevelének hitelessége. Pécs, 1929.
- ³⁵ Legújabbban a kazár történetre vonatkozó héber források hitelességét H. GRÉGOIRE teljesen kétségbe vonta „Le »Glozel« khazar” című cikkében: Byzantion XII/1, 225—66. Magam a kétségtelenül hiteles bizánci, örmény, arab, ó-egyházi szláv és latin források mellett csak a József-féle válaszelevel rövidebb redakcióját és a SCHECHTER-féle geniza-töredéket használtam fel. A válaszelevel rövidebb redakciójának hitelessége ellen GRÉGOIRE azzal érvel, hogy az állítólag a X. század második felében írt levélről a zsidóság, melyre nézve pedig annyi érdekléssel bírt, csak a XVI. században szerzett tudomást, ismert kézírata is csak a XVI. századból való, s első, 1577-i kiadója nem lehetett az az 'Aqrīs Izsák, akinek a kiadást tulajdonítani szokták. Viszont elkerülte GRÉGOIRE figyelmét az a körülmény, hogy Ábrahám Ibn Daud (kb. 1100—1180.) 1160 körül írt Széfer Hakkabbala című művében (ed. NEUBEUER

78—9) már ezt írta: „Zsidó községek vannak egészen az Ubal (Volga) folyóig, ahol azelőtt kazár népek laktak, kiknek József nevű királya levelet küldött Haszdai Ibn Saprutnak...“ (Vö. MANDEL MIKLÓS i. m. 6 és 27). A hosszabb recenziót, melyet a közismert hamisító, FIRKOVIČ „fedezett fel“, nem akarjuk védeni, de itt is rá kell mutatnunk GRÉGOIRE egy tévedésére. Szerinte a karaita FIRKOVIČ lealcázója, a rabbinikus zsidó HARKAVY csak azért kegyelmezett meg a hosszabb redakció hitelességének, mert ez a kazárokat rabbinikus zsidóknak tünteti fel. Nos hát, mindenki, aki akár a hosszabb, akár a hiteles rövidebb redakciót figyelmesen elolvassa, meggyőződhet arról, hogy az „ohel moed“-ot építő, s azt frigládával, lámpával, asztallal, oltárokkal és szent eszközökkel ellátó Bulan — csak karaita vallású lehetett.

³⁶ DVORNIK i. m. 151; vö. J. MARQUART i. m. 11 és KOHN i. m. 33, 6. j., ahol idézve BROSSET, Histoire de la Géorgie. StPbg., 1849. I, 257 idevonatkozó helye.

³⁷ Ismertetését l. MANDEL i. m. 21—7, 32—3 és 38.

³⁸ Kiadta S. SCHECHTER: Jewish Quarterly Review, New Series III (1912—1913.), 181—219 (angol fordítással). Megbízhatatlan, helyenként csak tartalmat adó magyar fordítását l. MARMORSTEIN ARTUR: EPhK. XXXVIII, 148—52. Vö. még V. MOŠIN, Les Khazars et les Byzantins d'après l'Anonym de Cambridge: Byzantion VI, 309—25.

³⁹ L. J. D. BRUCKUS, La lettre du Juif khazare du Xe siècle. Berlin, 1924. (oroszul) bizonyítását, Vö. MOŠIN i. cikke 316.

⁴⁰ KOHN i. m. 33 az Ákris Izsák konstantinápolyi 1577-i szövege alapján készült (vö. KOHN i. m. 26—8) következő fordítást adja: „Az angyal ismét megjelent neki (Bulannak) s szóla hozzá: ... Vidd magaddal egész seregedet s menj Rudlán (רודלן) országába és Ardil (ארדיל) országába.“

⁴¹ KOHN i. m. 33, 6. j.

⁴² Uo.

⁴³ HARKAVY, Mittheilungen über die Chasaren I.: RussRev. X (1877.), 323. BROSSET francia nyelvű átirásai szerint: *Bouldchan*, *Bougchan* (a kaukázusi georgiai kiejtésben *g ~ l*, pl. *Gevond ~ Levond*, *Trveg ~ Terbel*) és *Bloutchan* (metathesises alak *Boultchan*-ból).

⁴⁴ Konst. Porph.: Adm. Imp. i. kiad. 175.

⁴⁵ Ioannis Zonarae Epitome III. Ed. Bonn. 484.

⁴⁶ Kedrenos II. Ed. Bonn. 328.

⁴⁷ MOŠIN i. cikke 313. Keltezését l. 323—5. A héber eredetiben בולשצי (l. SCHECHTER i. cikke 208, 66. sor). MOŠIN francia olvasása: *Boulchitzi*. Ha ilyen az interpunctio: בולשצי: *Bulsuci*, akkor, — amennyire csak héber betűkkel lehet, — a görög Βουλοσούδης hangalakját adták.

A SCHECHTER-féle geniza-töredéknek (cambridgei Anonymus) eddig minden tudóstól elismert hitelességét GRÉGOIRE fentebb idézett cikkében már csak úgy tudja kétségbe vonni, hogy a FIRKOVIČ hamisításaival egy sorba állítja, és így — hangulatot kelt ellene. Véleménye szerint ez úgy készült, hogy egy nagyon ügyes modern hamisító, a kazár kérdés alapos ismerője, a rájuk vonatkozó források adataiból — egy újat „kovácsolt“. De „elárulta magát néhány kiáltó baklövessel“. Pl. a derbenti szorost, a Bāb-al-Abwāb-ot egy nemzetnek teszi meg. De vajjon: ha a hamisító olyan nagy szakértője volt a kazár történetnek, miképpen nem tudhatta, hogy a Bāb-al-Abwāb egy kaukázusi szoros, illetőleg a derbenti erődvonal összefoglaló neve? Hiszen ha valaki csak pár lapot olvas el a kazárokról, lépten-nyomon találkozik ennek a nevével. A héber nyelvnek egyik közismert stílusai sajátosságával — és nem ravasz hamisítással — állunk itt szemben: t. i. a héber a népeket szereti országuk, lakóhelyük nevével feltüntetni. Itt is a felsorolásnak mindjárt első tagja: אסיה a. m. „Ázsia“. — GRÉGOIRE szerint az ügyes hamisító „a zsidó vallás, s tetejébe még a karaizmus számára meg akarta szerezni Bizánc egy legyőzőjének (!) a dicsőségét... A magyar Βουλοσούδης-ből egy kazárt, vagy legalább is egy zsidót csinált“. A בולשצי neve mellett szereplő חמיקר jelző szerinte a „magyar“ szó egyszerű átírása, a névelővel ellátva. Ámde: miért

nem tudta a bizánci forrásokban is annyira jártas hamisító, hogy Konstantinos Porphyrogennetos értesítése szerint a magyarok a 895-i besenyő veszedelem miatt több mint félszázadon át egyszer sem mertek Etelközhöz közeledni, — nemhogy Krím tájékára elmerészkedtek volna?! S egy ügyes hamisító a magyar ~ megyer név lágy g ~ gy hangját nem az éppen legkeményebb k hangot jelölő פ-fal, hanem ל-lel írta volna át; a פ és ל között pedig a héberben csak i hang lehet. Itt tehát a פֿ a. m. 'tisztel, megbecsül' töből פֿ praefixummal képzett 'a tisztelt' jelentésű participiummal, s nem a „magyar“ szó átírásával van dolgunk. (A *Bulcsudi* névazonossággal vö. a *Termacs* ~ *Tarmacs* névazonosságot cikkem végén.) — A SCHECHTER-féle töredéket V. MOŠIN (Byzantion VI, 310) paleográfiai érvek alapján a XI–XII. századra keltezte, de megjegyezte, hogy egy X. századi eredetiről másolták. — Mivel GRÉGOIRE szellemes, de hiperkriticismusba csapó bizonyítása — mint látjuk — nem érintheti a két szóbanforgó héber forrásnak cikkemben méltatott történeti hitelességét, azon következtetéseim, melyekre részben ezek felhasználása révén is jutottam, nem vesztek el alapjukat.

⁴⁸ KMOŠKÓ MIHÁLY, Die Quellen Istachri's in seinem Berichte über die Chasaren: KCsA. I, 147. KMOŠKÓ 762-re tette ezt a betörést. Az esemény azonban Al-Manšur kalifa arméniai helytartója, Jazid ben Ušaid helytartóságának második felében (775–780.) történt. Vö. P. PEETERS, Les Khazars dans la Passion de S. Abo de Tiflis: Analecta Bollandiana. Tom. LII, 21–56.

⁴⁹ KMOŠKÓ i. h. ⁵⁰ Vö. PEETERS i. ért.

⁵¹ L. KMOŠKÓ „Góg és Mágóg“ című művének kéziratát a Nemzeti Múzeum kéziratárában (1746/Fol. Hung.). Ibn Xordádbeh: Kitáb al-masalik wa-l-mamalik 153. l.: A rādanijjah nevű zsidó kereskedők útja LXXX, 95.

⁵² PEETERS i. ért. ⁵³ MANDEL i. m. 39. ⁵⁴ J. MARQUART i. m. 11–2. ⁵⁵ MANDEL i. m. 40–1. ⁵⁶ KOHN i. m. 37, 9. j. ⁵⁷ MANDEL i. m. 38.

⁵⁸ WASSERMANN JENŐ, A Karaita Imakönyv. 1933. 5–6 és I. MARKON: Encyclopaedia Judaica Karäer címszó alatt.

⁵⁹ J. FÜRST, Geschichte der Karäerthums. Leipzig, 1862. 3–35 és WASSERMANN i. m. 5–6. ⁶⁰ FÜRST i. m. 38.

⁶¹ Amint Saadja gaon feljegyezte Anan ben Dávidról: amikor hívei erőszakkal exilarchává akarták választani, Al-Manšur bagdadi kalifa börtönbe vetette, s itt együvé volt zárva Abū Hanifával; ennek útmutatásai szerint fejtette ki azután rendszerét a kalifa előtt, s az innen kezdve támogatta ellenfeleivel szemben (EncJud. Berlin, 1928. II, 753–5. hasáb).

⁶² KOHN i. m. 19, 12. j.

⁶³ SCHECHTER i. cikke 204. Vö. SCHECHTER angol fordítása: 213 és MOŠIN francia fordítása: i. cikke 310–11. A [ ]-ben MOŠIN kiegészítései, a ( )-ben a magam magyarázó betoldásai vannak.

⁶⁴ Georgios Synkellos. Ed. Bonn. 487. l. 13–20. sor.

⁶⁵ Curtius: Hist. Alexandri Magni Macedonis IV: VIII. 34. Ed. HEDICKE. Leipzig, 1908.

⁶⁶ Calwer Kirchenlexicon. Calw und Stuttgart, 1891. Samariter al. és PAULY—WISSOWA, Realenc. II. sor. II. pótköt. 2103 Samaria al.

⁶⁷ Vö. A. R. ANDERSON, Alexander's Gate, Gog and Magog, and the Inclosed Nations. Cambridge, 1932.

⁶⁸ EncJud. IX, 1100 Kaukasus al. és ROSENBLUM MANÓ, Izrael tíz törzsének száműzetési helye. Bp., 1934. 13.

⁶⁹ K. SCHÜNEMANN i. cikke.

⁷⁰ Scriptores Rerum Hungaricarum I, 42, 3. j.

⁷¹ MORAVCSIK: MNy. XXIII, 267, 1. j.

⁷² SCHECHTER i. ért. 204, 213 és MOŠIN i. ért. 313.

⁷³ MORAVCSIK, Die Herkunft des Wortes τζιτζάκιον: Seminarium Kondakovianum 4 (Praga, 1931.) 69–76. Vö. még Encyclopaedie des Islam Khasar al.

⁷⁴ Vö. J. MARQUART i. m. 5 és PEETERS i. ért., mely az esemény helyes keltezését adja.

⁷⁵ J. MARQUART i. m. 5.

⁷⁶ Enz. d. Islam Khasar al. A helyes keltezést ismét PEETERS i. értekezése és J. MARQUART i. m. 5. l. jegyzete adja. Ezt a vezért Al-Ya'kūbī (Ta'rikh, ed. HOUTSMA II, 446) *Rasz tarkhan*-nak írja, de a Khasar cikk írója, W. BARTHOLD szerint a kéziratban *Halisz* van. Al-Tabari pedig ugyanezt a vezért *astarkhan al-Khwarizmi*-nek írja körül, amiből BARTHOLD, 12 Vorlesungen 61 határozottan állítja, hogy ez a vezér khwárizmi ember volt.

⁷⁷ Később a kazárok khwárizmi mohamedán zsoldosokat tartottak, s ezek kikötötték maguknak azt a jogot, hogy az esetben, ha a kazároknak mohamedán országgal támadna háborújuk, semlegesek maradhassanak (l. BARTHOLD i. m. 61).

⁷⁸ KOHN i. m. 32, 9. j. és 33, 1. j.

⁷⁹ MOŠIN i. ért. 312.

⁸⁰ DVORNIK i. művének francia fordítását és magyarázatait használtam.

⁸¹ J. MARQUART i. m. 23.

⁸² KMOŠKÓ indokolta így, politikai okokkal az áttérést. Vö. MANDEL i. m. 34—5.

⁸³ The Jewish Enc. Chasars al.

⁸⁴ G. IL'INSKIJ, Лебедия Константина Багрянородного: Byzantinoslavica II/1, 100—7. (A cikket HADROVICS LÁSZLÓ barátom volt szíves számomra oroszról lefordítani.) IL'INSKIJ egyébként szellemes bizonyítást önmaga teszi lehetetlenné rossz keltezésével. Лебедия szereplését „a IX. század második negyedére, de mindenesetre a század közepéig terjedő időre“ (850.) teszi. A magyarok etelközi tartózkodását pedig 825—895 közé helyezi. Így azután megfelelkezik arról, hogy Лебедия és az Etelközbe szorulás a besenyők első, illetőleg második támadása után szerepel. Már pedig a besenyők 860 előtt át sem lépték a Volgát.

⁸⁵ JewEnc. Chasar al. Vö. KOHN i. m. 37—8.

⁸⁶ BARTHOLD i. m. 66.

⁸⁷ J. MARQUART i. m. 21.

⁸⁸ JewEnc. Chasar al.

⁸⁹ Uo.

⁹⁰ A követjelentés így hangzott: „Quomodo nunc Iudaei, nunc Saraceni ad suam fidem eos molirentur convertere.“ (Uo.).

⁹¹ Konst. Porph.: Adm. Imp., i. kiad. 171. l.: καὶ δὴ συμβᾶσάν τινα παρ' αὐτῶν ἀποστασίαν γενέσθαι πρὸς τὴν ἀρχὴν αὐτῶν, καὶ πολέμου ἐμφυλίου καθιστάντος, ἡ πρώτη ἀρχὴ αὐτῶν ὑπερίσχυσεν, καὶ οἱ μὲν ἐξ αὐτῶν ἀπεσπάγησαν, οἱ δὲ ἐξέφυγον καὶ ἦλθον καὶ κατεσκήνωσαν μετὰ τῶν Τούρκων εἰς τὴν τῶν Πατζινακίων γῆν, καὶ ἀλλήλοις συνεφιλιώθησαν, καὶ Κάβαροι τινες ὠνομάσθησαν.

⁹² J. MARQUART i. m. 27—8.

⁹³ MORAVCSIK: MNy. XXVI, 107—8.

⁹⁴ DWORNIK i. m. 189—90.

⁹⁵ MOŠIN i. ért. 312, 318—9. T. i. a szövetségben szereplő *Turkia*: טורקיא (l. SCHECHTER i. ért. 208. l. 57. sor) a levélíró szóhasználatában aligha jelenthet mást, mint a magyarokat.

⁹⁶ T. i. a Κάβαροι helyes bizánci kiejtése: *kávári*. A magyar történetírásba a *kabar* műszó a Konstantinos-hely első felhasználói: KÉRI BORGIA FERENC, DANKOVSKY és FEJÉR GYÖRGY révén került be, akik a bizánci kiejtést nem ismerték. Az Admonti Évkönyveknek a 881. évhez írt tudósításában szereplő *Covari* névalak s a magyar *Kovár*, *Kovárce* helynevek is a többeli *v* hang mellett bizonyítanak.

⁹⁷ C. A. MACARTNEY, The Magyars in the ninth century. Cambridge, 1930, 112—134.

⁹⁸ Konst. Porph.: Adm. Imp., i. kiad. 175. l. 14—15. sor: Καλή, kiejtése *kalí*. Ez itt genitivus. Nominativusa az egész szerkezetnek: ὁ Καλὴς ὁ

καρχάς, ami ezt jelentené: 'a kaliz harka'. T. i. a 15. sorban a τὸ μὲν Καλή nem más, mint a fenti Καλή genitivus idézése τὸ-val. Ebből az óvatos kezelésből látszik, hogy Konst. Porph. a szó jelentésével nem volt teljesen tisztában.

⁹⁹ RECHNITZ IGNÁC: Ethnographia VIII, 211—2. A héber névalak גולצקי (vö. Gans Dávid krónikájának első, OFFENBACH-féle, 1766-i kiad. II. p. 44. a.). Helyes olvasása: *golcki*. Ebben a *k-s* végződés már szláv eredetű (Vö. KRAUSZ SÁMUEL: KelSz. I, 275 kk.).

¹⁰⁰ Kálóz Fejér megye, Kálóz Fejér megye, Kálócfa Zala megye, Kálócfa Zala megye (vö. LIPSZKY, Rep.).

¹⁰¹ PAIS: MNy. XXX, 12.

¹⁰² Konst. Porph.: Adm. Imp., i. kiad. 175.

¹⁰³ I. kiad. 172.

¹⁰⁴ MHK. 462.

¹⁰⁵ FEJÉRPATÁKY, Kálmán király oklevelei 42, 44—5.

¹⁰⁶ HUNFALVY, MgEthn. 335—6.

¹⁰⁷ NÉMETH GYULA, HonfKial. 236, 238.

¹⁰⁸ BARTHOLD i. m. 66.

¹⁰⁹ Georgios Kedrenos. Ed. Bonn. II, 464.

¹¹⁰ JewEnc. *Karaim* al.

¹¹¹ Vö. JewEnc. i. cikke. Calwer Kirchenlex. *Karäer oder Karaiten* al. és SZIMONIDESZ LAJOS, Zsidóság és kereszténység. Bp. (évszám nélkül) 66.

¹¹² G. FREIHERR V. KUTSCHERA, Die Chasaren. Wien, 1910. 261.

¹¹³ *Calisia, Calisium, Kalis, Kalisia, Calissiensis civitas* (GRAESSE, Orbis Latinus); *Kalisch (Kalis)* (EncJud. IX, 820); Γαλιτσα Theodoros Skutarios (Ed. K. N. SATHAS. Venetia-Paris, 1894. 256).

¹¹⁴ Vö. *Kualuz-völgy* Fejér megye, *Kaluzer-völgy* (Zemplén megye) (I. NAGY GÉZA: Ethn. 1912: 220.

¹¹⁵ PAIS i. cikke.

¹¹⁶ KOHN Sámuel, A zsidók története Magyarországon 34.

¹¹⁷ NAGY GÉZA i. cikke.

¹¹⁸ NÉMETH GYULA i. m. 291.

¹¹⁹ I. h. 292.

¹²⁰ HARKAVY i. cikke 320.

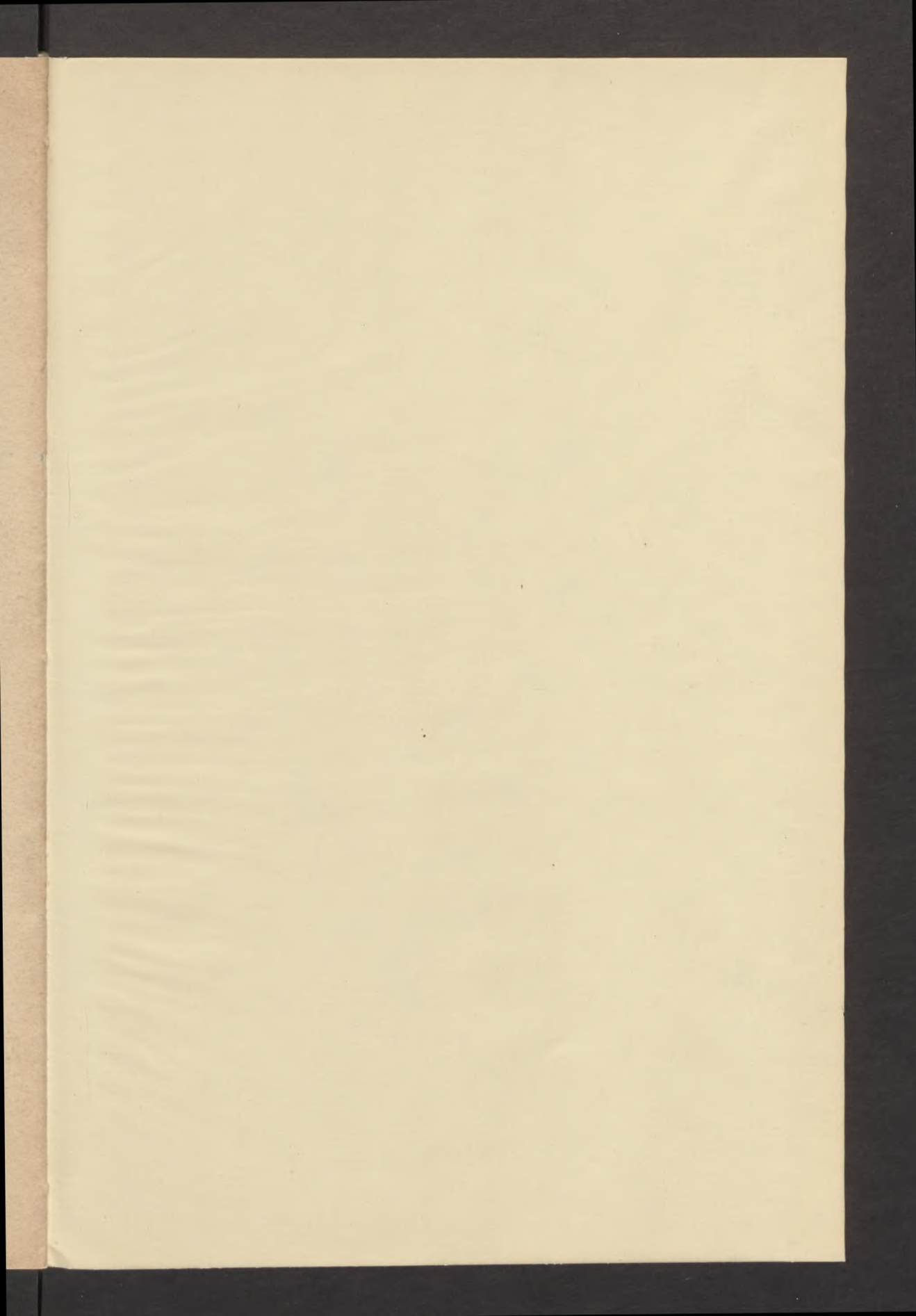
GYÓNI MÁTYÁS.

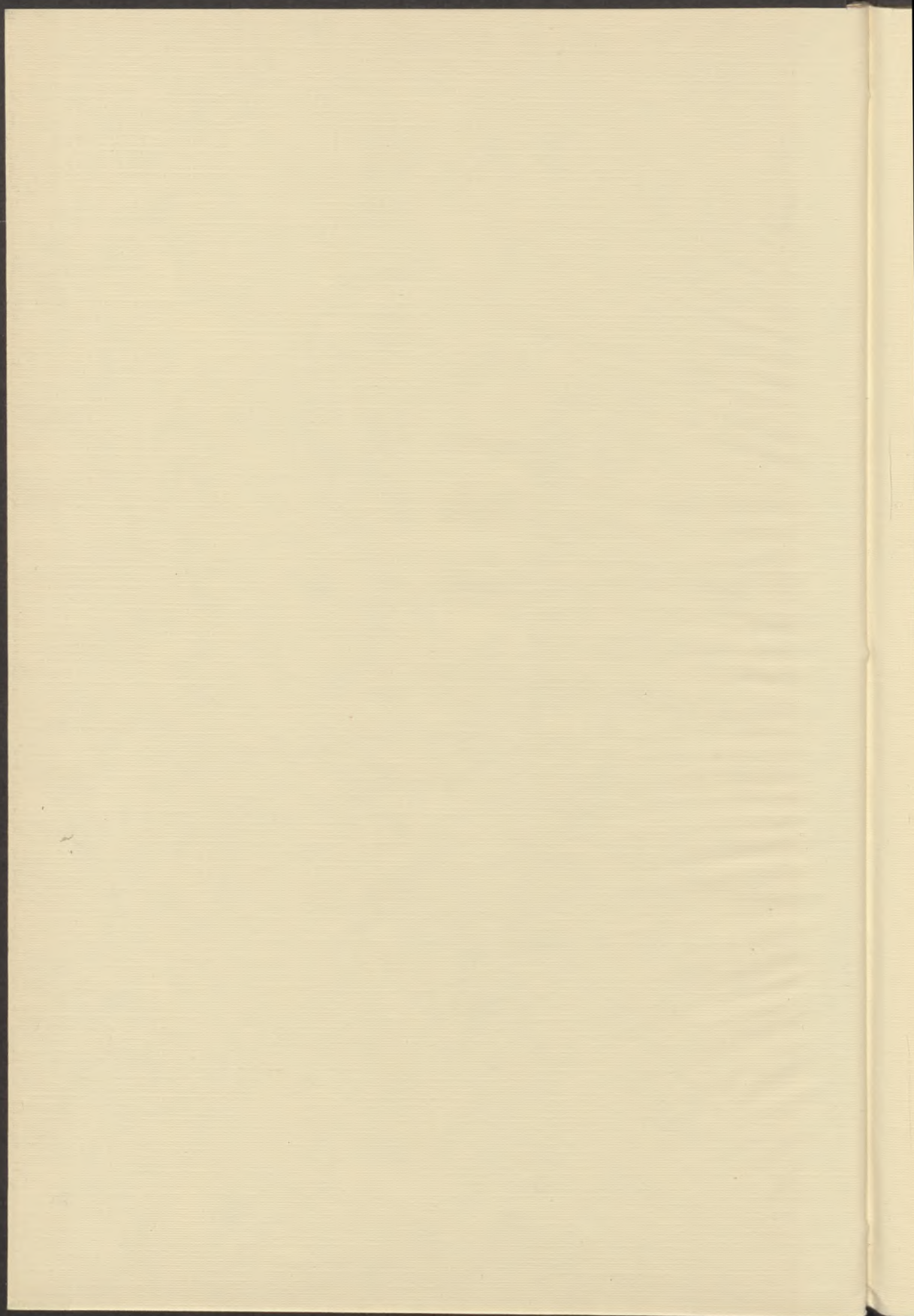
Kiadásért felelős: Gyóni Mátyás.

28.093. — Királyi Magyar Egyetemi Nyomda Bpest. (F.: Thiering Richárd.)

1973 NOV 09

